

ԱՐՁԱԼՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Թիֆլիսի մօտակայ Մզնիթ գիւղում, 70 տարեկան հասակում, վախճանուեց Արշալոյս Մխիթարեանը^(*) :

Այդ համեստ անունը սերտ կերպով կապուած է 90-ական թուականների հետ: Դա այն շրջանն էր, երբ մեղանում սկսուել էր գրական — կուլտուրական մի նոր շարժում, երբ առաջ էր եկել նոր, երիտասարդ գրողների մի նոր բանակ, որոնք համախմբուելով գլխաւորապէս «Մուրն» ամսագրի գրօջի տակ, ձգտում էին զարկ տալ ինքնուրոյն գրականութեանը, նոր երգ, նոր ուղղութիւն մտցնել բանաստեղծութեան մէջ եւ, որ գլխաւորն է, տարածել ժողովրդի մէջ լուսաւորութիւն գիտութեան եւ գրականութեան միջոցով:

Յովհ. Յովհաննիսեան, Ալէքսանդր Մատուրեան, Յովհաննէս Թումանեան, Լեոնց, Լեւոն Մանուէլեան, Ա. Իսահակեան եւ ուրիշներ իրենց քրնարական, լիրիկական թարմ եւ նոր երգերով հետզհետէ գրաւում էին հասարակութեան ուշադրութիւնը:

«Մուրն»ի գրօջի տակ հանդէս եկաւ նաեւ Արշալոյս Մխիթարեանը եւ իր վրձինի աջող էսկիզներով, էսիւդներով եւ իր արծարծած թէմաներով շուտով գրաւեց ընթերցողների ուշադրութիւնը:

(*) Մնուել է Ալէքսանդրապօլում 1861 թուին: Ուսել Ներսիսեան դպրոցում, Պետերբուրգի պատմական-լեզուաբանական փակուլտետում 3 տարի, որպէս ազատ ունկնդիր:

Իր հասարակական գործունէութեան ընթացքում աշխատել է նա երեք տարբեր ֆրօնտում, երեք տարբեր գրծով, յայտնաբերել է երեք հիմնական եւ բնորոշ առանձնայատկութիւն:

Բանաստեղծ, մանկավարժ, գիւղատնտես: Ահա այն ուղին, որ անցել է նա անվկանդ տոկունութեամբ իր ամբողջ կեանքի ընթացքում:

Սակայն ի՞նչ է կերտել, ի՞նչ է կառուցել, որո՞նք են նրա յօրինած նկարները, ի՞նչ լօղունգներ են գրուած նրա գրօջի վրայ, ո՞ւմ է ծառայեցրել իր գրիչը:

Այս կարեւոր, հիմնական մօմէնտները պարզելու համար՝ յիշատակենք նրա թողած գրական վաւերագրերը:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆ ԻՔՐԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂՏ

1890 թիւ: Ահա այն թուականը, որ Մխիթարեանն առաջին անգամ գրական ասպարէզ է եկել: Թերթեցէք «Մուրն» ամսագրի էջերը եւ դուք այնտեղ կը գտնէք նրա գրական նկարները, կը ծանօթանաք նրա հասարակական մտորումների, աշխարհայեացքի, լիրիքական ապրումների եւ յոյգերի հետ:

Ճիշդ է, այդ բանաստեղծութիւնները մինչեւ օրս էլ չեն հրատարակուած առանձին գրքով, չեն դարձած լայն հասարակութեան սեփականութիւնը, նրանք զարդարում են միայն «Մուրն» հանդիսի էջերը, սակայն ամէն անգամ «Մուրն»ը թերթելիս, այդ եր-

դերը գրաւում են ձեր ուշադրութիւնը. դեռ այսօր էլ նրանցից շատերը չեն կորցրել իրենց արժէքը եւ կարդացւում են առանձին հետաքրքրութեամբ: Դեռ այսօր էլ նրանք յուզում են ձեզ, ազդում ձեր սրտի վրայ, մտածել տալիս: Զգում էք, որ դրանց հեղինակն օժտւած է բանաստեղծական ձիրքով, գիտէ վառ դոյներով նկարել, բնոյթաւորել իրական կեանքի տարրեր էջերը:

Սակայն ո՞րն է Մխիթարեանի ըստեղծագործութիւնների գլխաւոր մօդէլը, հասարակական ո՞ր միջավայրն է երգել:

Նրա երգերի մէջ գերակշռող մօդէլը հասարակական խնդիրներն են, իսկ ստեղծագործութեան գլխաւոր միջավայրը գիւղն է, գիւղական աշխարհը գիւղի ժողովուրդը: Դուք տեսնում էք նրան գլխաւորապէս գիւղի կուլտուրական ֆրոնտում: Նրա պայքարը գիւղի յետամնացութեան, անդրադիտութեան եւ միաժամանակ շահագործումների դէմ է:

«Երկու ֆանապարհ»ը նրա գիւղական աջող նկարներից մէկն է, որը սլարւում է միաժամանակ նրա ստեղծագործութեան ուղին եւ աշխարհայեացքը: Համալսարանական երկու ուսանողների կեանքի ամբողջական պատկերն է դա: Նրանք համալսարանը վերջացնելուց յետոյ գործում են երկու տարրեր դժով. մէկը մեկնում է դէպ ի գիւղ, իսկ միւսը մնում քաղաքում: Մէկը նուիրում է գիւղի ժողովրդի լուսաւորութեան, կուլտուրական յեղափոխութեան գործին, կառուցում է դպրոց, օգնում թըշուառներին, իսկ միւսը, քաղաքի սօցիալական աննպաստ հանգամանքների ներքոյ, նետում է տնտեսական ասպարէզը եւ հետզհետէ հարստահարում, կեղեքում:

Ահա ձեզ մի քանի հատուածներ.

... Անցան այդ օրեր: Մենք ուրախ – ուրախ Հեռու հայրենիք դարձանք միասին.
... Երդուեցանք սիրել ամբողջ մարդկութիւն,
Սիրել ամէն ազգ, կըրբօն ու լեզու,
Համարել եղբայր մեզ ամէն մարդու:
Երդուեցանք պաշտել խեղճին, քշուառին,
Ամոքել ցաւեր, սրբել արտասուք,
Սեղմել կրծքերիս հալածեալներին,
Լինել միշտ նոցա անյողդող նեցուկ ...:

✱

Այդ օրից ահա մենք բաժանուեցանք.
Նա մընաց Տփլիս, ես բողի իսկոյն
Այդ ուրախ կեանքի, վայելքի քաղաք
Եւ ըտապեցի մի հեռու անկիւն,
Դէպ ի անընթաց, կորած, մոռացուած
Մի փոքրիկ աւան, որ բանկ էր սակայն
Ինձ համար, որպէս ծանօթ ու սիրուն
Օրօրոց վաղուց անցած մարդկութեան:
Եւ ապրում եմ ես այնտեղ մինչ այսօր ...
Ապրում եմ անվիշտ, խաղաղ, քաղաք՝
Կին ու գաւակի սիրող շրջանում,
Շինականների միշտ բաց տըներում.
Ապրում եմ նոցա եկեղեցու մէջ,
Իմ ձեռակերտած ուսումնարանում,
Աշակերտներիս զըւարթ հոգու մէջ,
Դիւպագիների անկեղծ սրտերում.
Ապրում եմ հիւանդ ու տառապեալի
Անկողնի առաջ նստած ժամերով
Եւ անօգնական խեղճ կարօտեալի
Յարկի տակ՝ նորա վիշտն ըսփոփելով,
Ապրում եմ ծերի, երիտասարդի
Դագաղի մօտին տըխուր կանգ առած
Եւ ուրախ խնայք ու հարսանիքի
Սեղանի վերայ ժպտադէմ նստած.
Ա՛հ, ապրում եմ ես լայնարձակ դաշտում,
Թաւուտ անտառի գով ըտուների տակ,
Ուր անտես քոչուն ծառի հիւղերում
Իւր զարնամային հնչում է նըւագ.
Ապրում եմ առուի կամաջ ափերին,
Քաղցր տաղերում նորա կարկաջի,

Եւ ասկեգանգուր արտերի միջին,
Ծաղիկների մէջ հոտով մարգերի:

Այսպիսի յաջող երգերի շարքում
ուրոյն տեղ են գրաւում «Ուսուցիչ»,
«Ողջո՛յն ձեզ», «Հնձուր», «Գարնանա-
յին առաւօտ»: Սրանք գիւղի պատկեր-

Այդ տեսակէտից բնորոշ են նաեւ
նրա արձակ պատմուածքները, որոնք
տպուած են «Մշակ»ում: Այդտեղ էլ
գիւղն է պատկերանում ձեր առաջ: Գար-
ձեալ գիւղի լուսաւորութեան ֆրօնտն
է, հերոսները գիւղի ուսուցիչներն են,
նրանց ընտանիքի անդամները: Այդ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԵԼԻՔԱՆ

ներից են, գիւղական պէյզաժներ, է-
տիւղներ: Ծիւղ է, նա չի կարողացել
տալ գիւղի սօցիալական պատկերը,
բայց զուր ծանօթանալով զանազան
ժամանակ գրուած այդ երգերի հետ,
տեսնում էք ինչպէս աստիճանաբար պօ-
էտի լեզուն դառնում է սահուն, ներ-
կերն աւելի գունեղ, երգեր՝ որոնք ցոյց
են տալիս նրա դիտելու, քննադատելու
եւ նկարելու ձիրքը:

պատմուածքների մէջ ուրոյն տեղ է գը-
րաւում «Բարեկեդանի խեղկատակնե-
րը», որ տպուած է 1903 թուին «Մշա-
կ»ում (թիւ 34): Մեռած ուսուցչի ըն-
տանիքի պատկերն է դա: Յետին չքաւո-
րութեան մէջ, թշուառութեան դրկում
տպրում է այդ ընտանիքը: Ծայրայեղ
չքաւորութեան, թշուառութեան մօ-
մէնտները նկարուած են վարպետ վրձի-
նով: Թէ ինչի՞ց է առաջացել այդ չքա-

ւորութիւնը, ո՞վ է մեղաւորը, Մխիթարեանը չի տալիս սօցիալական երեւոյթների պատճառները, այլ սոսկ արձանագրում է փաստերը, դէպքերը, երեւոյթները: Այդ յուզիչ պատմութեամբը կարգացում է հետաքրքրութեամբ՝ չնորհիւ գծագրութեամբ կենդանի պատկերների:

Այդ շրջանին է պատկանում նաեւ նրա մի փոքրիկ էտիւդը, որ տպուել է «Մշակ»ում (1906 թիւ 51):

«Փոքրիկ զանգակը»: Դա գիւղի դպրոցի պատկերն է: Այնտեղ հանդէս են գալիս գիւղի ուսուցիչները, ուսանողները: Առանձնապէս աջող են աղքատ ուսուցիչի եւ ուսանողի տիպերը: Մի փոքրիկ զանգակ շարժման մէջ է դնում ամբողջ դպրոցը. նրա քաղցր, գիւրեկան հնչիւնի տակ սկսում են դասերը: Բայց ահա ձարական ուղեւորների փակում է դպրոցը եւ լռում է ընդմիջող զանգակի ձայնը:

Սակայն, Արշալոյս Մխիթարեանի գրականութեան մէջ կենտրոնական տեղ է գրաւում «Դէպ ի Արարատ» գրքոյկը: Դա 1903 թուի օգոստոս 14ին Արարատ բարձրացող արշաւախմբի ճանապարհորդութեան ամփոփ պատկերն է: Այդ խմբի մէջ էին Ա. Մխիթարեան, լեհացի բուսաբան Տրինքեյկին, Մոսկուայի տեխնիքական ուսումնարանի ուսանող Փարեգին Սարգսեան, Ա. Եւանդուլեան, բժշկուհի էքիզ — Տրիմը, ինժեներ Դաւիդովսկին, բժիշկ Շտրէյխէրը:

Մի կրակ ոգեւորել էր միջազգային այդ խմբին. բարձրանալ Արարատի գագաթը, գիտել նրա ձիւնածածկ կատարը, նրա քարաժայռերը, քարափները, անդնդախոր հովիտները, ձորերը, քջքան գետակները:

Արշաւախմբի բոլոր անդամները

չկարողացան մինչեւ կատարը բարձրանալ, նրանք կանգ առան կէս ճանապարհին: Մինչեւ ձիւնածածկ գագաթը հասան միայն Ա. Մխիթարեանը, բժիշկ Շտրէյխէրը եւ ինժեներ Դաւիդովսկին:

Ահա այդ վերելքի, ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնն է տալիս Ա. Մխիթարեանը: Գրքոյկում կան վարպետօրէն գծագրութեամբ աջող պատկերներ, որոնք կարող են հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ տեղ գրաւել: Եւ ի դուր չէ, որ այդ գրքից որոշ հատուածներ տպագրութեամբ են դպրոցական դասագրքերում:

Ա. Մխիթարեանն իբրեւ մանկավարժ. — Ա. Մխիթարեան երկար տարիներ, իբրեւ ուսուցիչ եւ տեսուչ, պաշտօնավարել է զանազան հայկական դպրոցներում: Նրա մանկավարժական գործունէութեան գլխաւոր կենտրոնները հանդիսացել են՝ Լենինական, Գանձակ, Ախալքալաք, Սաղիանի եւ Թիֆլիս: Սկսել է 1879 թուից եւ տեւել է մինչեւ 1900 թուականը, իր այդ լաւ գործունէութիւնը: Գլխաւորապէս աւանդել է նա Հայոց լեզու եւ հայ գրականութիւն: Նրա ուսանողներից շատերը մինչեւ այսօր էլ առանձին սիրով յիշում են նրա արդիւնաւէտ դասաւանդութիւնները:

Իբրեւ գիւղատնտես. — Ա. Մխիթարեանը յայտնի է նաեւ իբրեւ գիւղատնտես: 1879 թուին հիմնում է նա օրինակելի մեղուանոց, ուր ցանկացողները սովորում են ռացիոնալ մեղուարուծութիւն: Լենինականում, Ղարաքիլիսայում, Համամլիում եւ Ախալքալաքում հիմնում է ամառնային երկամսեայ կուրսեր եւ դասախօսութիւններ, նորագոյն մեղուարուծութեան մասին: Նոյնպէս Անգրկովկասում մեղուապահական գիտութեան նորագոյն ձեւերի

տարածմանը զարկ տալու նպատակով թարգմանում է եւ Կովկասեան շերամապահական կայարանի օժանդակութեամբ հրատարակում է Էդուարդ Բերտրանի «Մեղուների խնամատարութիւնը» գրութիւնը, որ մինչեւ այսօր էլ ծառայում է իբրեւ ձեռնարկ հայ մեղուապահների համար:

Յիշատակենք եւ այն որ Մխիթարեանը եօթ տարի շարունակ (1914-920) վարել է Հայոց Գիւղատնտեսական Ընկերութեան քարտուղարի պաշտօնը: Նոյնպէս թարգմանել եւ հրատարակել է գիւղատնտեսութեան այլ ճիւղերի վերաբերեալ, կաթնատնտեսական, երկրագործական, անասնապահական եւ այլ հանրամատչելի գրքեր եւ այդպի-

սով հարստացրել հայ գիւղատնտեսական գրականութիւնը:

Ահա այն դերը, որ կատարել է Մխիթարեանը իբրեւ գրականագէտ, մանկավարժ եւ գիւղատնտես: Անկասկած, նա հանդիսացել է իր ժամանակի կուլտուրական գէմքերից մին, բայց իր համեստ բնավորութեան պատճառով՝ մնացել է յետին պլանի վրայ:

Ժամանակն է, որ նրա աջող երգերը, պատմութիւնները եւ ճանապարհորդական էջերը առանձին գրքոյկով հրատարակուին:

Դա էլ կը լինի լուսագոյն արձանը նրա թարմ հոգակոյտի վրայ:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Թիֆլիս 26 օգոստ. 1931

Ա Ր Ե Ի Ի Ն Հ Ե Տ

Կ'իյնայ դիւթանֆն արեւին, կը համբուրէ ցախտէս.
Կը բեկբեկի, կը շոյէ, յետոյ մարմնիս կը փարի,
Սիրոյ նըման ջերմագին ու գրթութեան պէս բարի:
Պատուհանէս ներս խոնարհ, ծաղիկներու փունջի պէս,

Երջանկացած իր այցէն՝ «արեւ, արեւ» կը մընչեմ,
«Թափէ՛ տարփանքդ թաւիշ, լեցո՛ւր սենեակս հեղասեմ,
Զի ես ծարաւ եմ շողիդ, շառայլներուդ ոսկեղէն,
Ես՝ ցըրտահար ու հիւանդ՝ կեանքի դաժան քամիէն:

«Մայրամուտը թող, արեւ, քիչ մը, քիչ մը երկարի,
Ու թող հոսի գեռ այսպէս երջանկութիւնն ըղձալի
Համբոյրներուդ ջերմութեան, մի՞նչեւ սառո՛յցը հալի:

«Արեւ, գիտե՞ս, երբ մեկնիս, պիտի խուցըս խաւարի,
Ու շուրջս ամէն բան մըսի... զի մի՛նակդ ես, ոգի՛, դուն,
Որ սեմէս ներս կը բերես քիչ մը լոյս ու ջերմութիւն»:

ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ

1931 Պրումմանա